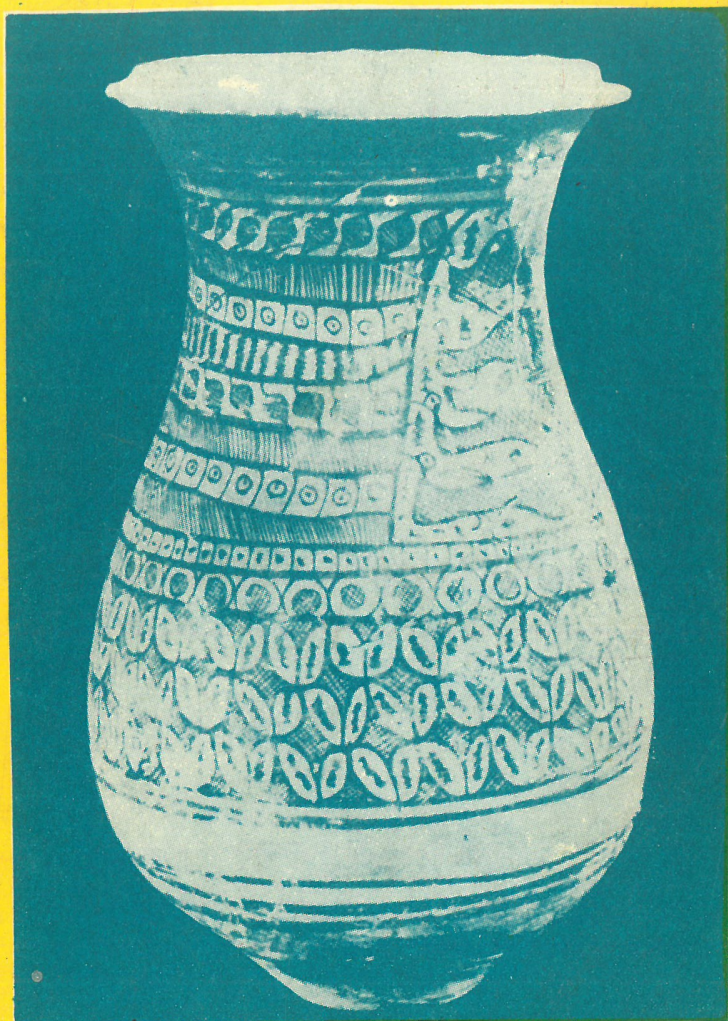

ط
مرچ

ط
س
ہرچ

ڈاکٹر سیف الرحمن ڈار

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ — لاہور

کتاب ————— ہڑپہ
لکھنار ————— ڈاکٹر سیف الرحمن ڈار
نظر ثانی ————— ڈاکٹر نذیر احمد ، سجاد حیدر .

محمد آصف خاں

چھپن سال ————— اگست ۱۹۸۰ء

رگنتی ————— تین ہزار

چھاپن والے ————— اظہار سنٹر پرنٹرز - لاہور

چھپواون والے ————— پاکستان پنجابی ادبی بورڈ -

۵۸ - لارنس روڈ . لاہور

پاکستان سرکار نے کچھ ورصے پہلاں بالغاں وچوں ان پڑھنا مکاواں

لئی اک منصوبہ بنایا۔ ایس منصوبے مطابق دکھ وکھ موضوعاں بارے

گھٹ ودھ اک سو کتابڑیاں لکھوائیاں تے پچاپیاں جازیاں سن۔ لو ایں گل

دی سی کہ اچھے لکھیار لیتے جاون، جو اپنے اپنے موضوع دے ماہر ہون،

اتے نال دے نال ڈھکویں بولی وی ورت سکن۔

ہتھلی کتابڑی ”ہٹریہ“ اک اچھے سوجھوان توں لکھوائی گئی

ہے جو تھیہہ کھٹائی (ARCHAEOLOGY) دے ماہر ہن۔

اوہناں آپ دی کئی تھیہہ کھٹے ہن تے ایس سلسلے وچ ڈھیر سارا

لکھیا ہے۔ اوہ اجکل لاہور دے عجائب گھر دے ڈائریکٹر ہن۔

رب دا شکر ہے کہ بورڈ نوں تھوڑی جتنی بھال رکتیاں

لوڑیندے لکھیار لپھ پئے۔ ایہناں دی مل ورتن مال بورڈ نے اپنے ذمہ

لگیا کم ویلے سر نیٹ لیا۔

سانوں آس ہے کہ ایہناں کتابڑیاں دے پڑھن نال پڑھیاراں

دی جان کاری وچ وادھا تھیسے۔ ایہو ای نہیں سگوں ایہناں کتابڑیاں

دے اکھراں وچ پوچھی سوچھ سیانپ اوہناں دی جیاتی دیاں راہواں

روشن کر لسی۔

کھدائی

تاریخی ہنیرے

۱۹۲۲ء تک تاریخ دانان دا ایہہ وچاریسی کہ پنجاب ای
 کہیہ سبائے ہندوستان دی تاریخ ۲۰۰۰ سال قبل مسیح توں پچھانہ
 نہیں جاندی۔ کجھ لکھیاراں تاں ایہہ لکھ دتا کہ ایس توں
 پہلاں ایس دھرتی دی تاریخ ہنیریاں وچ لکھی ہوئی ہے۔
 پر دُنيا نوں آپنا ایہہ خیال بدلنا پیا۔ سوش وئج تبدیلی
 دی وجہ ہرطہ تے موہن جو دڑو دی کھدائی تے اینہاں کھدائیاں
 توں فلن والا ڈھیر سارا سامان سی۔ چھیتی ای ایہہ ثابت
 ہو گیا کہ ہرطہ تے موہن جو دڑو اک وڈے ویسب دے
 جڑویں دارالخلافے سن۔ ایس ویسب دا پسار پاکستان توں
 دی باہر نکل کے بھارت تے افغانستان تک اپڑدا ہے۔
 بھانویں پکٹی گل نہیں کیتی جا سکدی پر عام خیال ایہہ ہے کہ
 ایس ویسب ۲۵۰۰ قبل مسیح توں ۱۵۰۰ قبل مسیح تائیں قائم

ہرپہ دے کھنڈر

رہیا۔ ایہناں وڈے شہراں توں دکھ پاکستان وچ کجھ ہور وی
ایہو جیہے پُرانے شہر لکھے ہن۔ ایس ویب نوں ہڑپہ ویب
یا دادئی سندھ وی تہذیب دا ناں دتا گیا ہے۔

ہڑپہ

ہڑپہ دا ابوکا قصبہ ساہیوال توں کوئی ۲۷ یا ۲۸ کلومیٹر
دُور جرنیلی سڑک توں ہٹ کے ، کلومیٹر اندر ول ہے ۔
ابوکا قصبہ پُرانے تھیبہ دے ای اک حصے اُتے آباد ہے۔
ہڑپہ دا تھیبہ ۵ کلومیٹر دے گھیر وچ پھیلیا ہویا ہے ۔
دریائے راوی کدی ایس شہر دے شمالی حصے نال کھیندا
سی ۔ ہن ایہ گھٹ ددھ ۹ یا ۱۰ کلومیٹر دُور ٹر گیا ہے۔
دیا دا پُرانا رستہ اج وی پُرانے تھیبہ لاگے بھدا ہے ۔

برمنس مین تے کننگھم دیاں کھوجاں

ہڑپہ دا تھیبہ پتہ نہیں کدوں توں اُجڑیا ہویا سی ۔ پچھلے
ہزاراں دریاں وچ کئی حاکم ، عالم تے یسلانی ایٹھوں لنگھے
ہوسن ، پر کسے نے وی ایس اُجڑے شہر دے تھیبہاں ول

دھیان نہ رہتا۔ جدوں انگریز آئے، کچھ سیلانی تے افسر ایڈمرل
 لنگھے، اونہناں نے ایہناں دیرانیاں نوں گوہ نال دیکھیا تے
 آپنیاں رپوڑاں وچ ایہدا ذکر کیتا۔ سبھ توں پہلاں ہڑپہ دا
 ذکر برٹش (۱۸۳۱ء) دے سفر نامے "بنجارا دا سفر" وچ ملدا ہے۔
 جدوں میسن (۱۸۲۶ء) ایتھوں لنگھیا اوہنے اپنے "بلوچستان دے
 سفر" وچ ایہدی دس پائی۔ برٹش ایتھوں دے اک اُچے
 قلعے دا ذکر کردا ہے جدکہ میسن "اٹاں دے قلعے" دا
 ناں لیندا ہے۔ اوہ ایہدیاں اُچیاں کندھاں تے ایہدے
 بُرجاں دا وی ذکر کردا ہے۔

۱۸۵۳ء تے پھیر ۱۸۵۶ء وچ پاکستان تے بھارت دا
 اک مہاں جانکار تے ماہر آثارِ قدیمہ سر ایگزیٹڈر کیننگھم ایتھے
 آیا۔ اوہنے بارے تھیبہ دا سر ویکھن کیتا۔ کتیاں تھانواں تے
 کھدائیاں وی کیتیاں۔ کیننگھم نوں ہڑپہ دے تھیبہ توں کچھ پرائیاں
 ٹھیکریاں تے مٹی دے بجاڈے، چھماق دے چاقو، پتھر دی
 اک مہر تے کچھ ہور نشیاں ملیاں۔ اونہوں ایتھوں "شک" دور

مے ہزاراں سگے دی ملے سن ۔ ایہناں چیزاں وچوں بھ توں
 دلپ شے 'مہر' سی ۔ ایس چوکور مہر آتے "اک رنگ والا
 ڈھگا" اکریا ہویا سی تے ادھرے آتے کسے ان جانے
 رسم الخط وٹج کسے ان جانی بولی دے پنج یا چھ حرف
 سن ۔ کنگھم ایہناں چیزاں دی پُران باسے کوئی فیصلہ نہ کر
 سکیا ۔ ادہ ایٹا ای لکھ سکیا کہ ایہہ چیزاں ایٹوں دیاں نہیں
 وسدیاں ۔ اوہنے ایٹیں اٹکل پچو نال ہڑپہ نوں چینی سیلانی
 ہیون سانگ دے پو ۔ فا ۔ تو ۔ یا ۔ پو ۔ فا ۔ تو ۔ لو ۔ ناں
 مے شہر نال ملاون دی کوشش کیتی ۔ ادہ اکھدا ہے کہ
 اوہنوں ایہہ دیا گیا سی کہ ایس شہر نوں محمد بن قاسم نے
 ۱۳ء وٹج تباہ کیتا سی ۔ لوک ریت مے مطابق ایس
 شہر دا آخری بادشاہ ہرپال سی ، جس دے کالیاں کاریاں
 پاروں ایہہ شہر غرق ہو گیا ۔

اسٹ پوز ٹھیکیدار

جدوں انگریزاں نے لاہور تے ملتان دچکار ریلوے پٹری

ہڑپہ دے کھنڈر (رک ہوڑ جھاک)

دچھاوَن دا کم شروع کیتا تاں ایہدا ٹھیکہ کسے نوں چا دتا۔
 ٹھیکیداراں نوں پٹری تھلے دچھاوَن لئی پتھر یا اٹاں دی روڑی
 چاہیری سی۔ پتھر کدھرے نیڑے ترے نہیں سی ملدا۔ اُنج
 پکیاں اٹاں اوہناں نوں ہڑپے تھے تھیہ توں مفت ای مل
 گئیاں۔ پھیر کیہ سی، ایتھوں کتھاں اٹاں پُٹ کے ملتان
 لاہور دے دچکارے سو میلان لئی روڑی بناتی تے دچھاتی
 گئی۔ ایوں پُرنے شہر دیاں بوہت ساریاں دیباں عمارتاں
 بالکل تباہ ہو گئیاں۔ رہی ہسی کسر آلے دوالے دے
 لوکاں نے پوری کر دی۔ اوہناں نے دی تھیہ نوں رج
 کے کٹیا، تے اٹاں نال اپنے نویں پکے کوٹھے چھت
 لئے۔ ایہہ کچھ دھروہ ۱۹۲۱ء تیک چلدا رہیا۔ اٹاں نال
 بوہت سارا دوجا سامان دی نکل گیا اتے اوہ خائع ہو گیا
 کچھ سامان کیویں نہ کیویں بڑش میوزیم اپڑیا تے ایہو ہڑپہ دی
 کھدائی دا سبب بنیا۔

کنگھم نوں جیہڑا سامان ہڑیہ توں ملیا سی اوہ اوہنے لندن
 دے برٹش میوزیم وٹج رکھوا دتا۔ کجھ چر پچھوں ایسے میوزیم
 دے مسٹر فلیٹ نوں ہڑیہ توں کجھ ہور مہراں ملیاں،
 جیہڑیاں اوہناں آپنے عجائب گھر وٹج رکھوا دتیاں۔
 اوہناں نے ایہناں مہراں تے اک مضمون وی لکھ کے چھاپ
 دتا۔ سر جان مارشل نے ایہہ مہراں برٹش میوزیم وٹج پہلاں ۱۹۰۱ء
 وٹج تے پھیر ۱۹۰۶ء وٹج بڑے گوہ تال دیکھیاں سن۔ ۱۹۱۲ء
 وٹج جدوں اوہنے فلیٹ دا مضمون پڑھیا تے اوہوں اوہ
 ہندوستان دے محکمہ آثار قدیمہ دا ڈائریکٹر جنرل سی۔ اوہنے فیصلہ
 کیتا کہ ہڑیہ دے تھیںہ دی کھدائی ہوئی چاہیدی ہے۔ پر اوہ
 ٹیکسلا دی کھدائی وٹج کجھ اپنا رُجھیا کہ ہور اٹھ یا توں سال
 ایدھر دھیان نہ دے سکيا۔ جنوری ۱۹۲۱ء وٹج اوہنے رائے
 بہادر دیا رام ساہنی دی نگرانی ہیٹھ ایستے کھدائی دا کم
 شروع کرا دتا تے ۱۹۳۳ء تیک ۱۴ سال ایہہ کھدائیاں
 جاری رہیاں۔ ہڑیہ دے اک سال بعد موہن جو دڑو دے
 تھیںہ دی کھدائی شروع ہوئی۔ ایستے بدھ مت دی خاتقاہ

مے دیہڑے تھیلوں کچھ ایہاں ٹٹیاں ملیاں جیہڑیاں ہڑپ مے
 تھیہ توں پچھلے سترائ سالان توں مل رہیاں سن۔ جدوں جان
 مارشل نے ایہناں دونوں تھانواں دا سامان دیکھیا تاں اوہنوں
 ایہ گل سمجھن لگیاں کوئی دیر نہ لگی کہ بھانویں ایہہ دودیں
 تھیہہ اک دوجے توں ۶۴۰ کلومیٹر دور ہن پر ایہہ اصل وچ
 اکو ای وسیب نوں سانجھی بیٹھے ہن۔ سگوں اوہنوں ایہہ دی
 یقین ہو گیا کہ ایہہ وسیب بوہت پُرانا ہے۔ اوہنے اک
 رپورٹ لکھ کے انگلینڈ دے اک رسالے وچ چھپوا دتی تے
 دُنیا دیاں عالماں نوں ایہدے تے گوہ کرن دی دعوت دتی۔
 ایں دے پھین نال دُنیا دے علمی حلقیاں وچ تھرتھلی مچ گئی۔
 سبھے عالم ایں گل تے اک ہک ہو گئے کہ ہڑپہ وسیب
 وادی دجلہ تے فوات مے وسیب دا ہائی ہے۔ ایں
 گل تے وی اوہناں دا اکٹھ سی کہ ہڑپہ تے موہن جو دڑو
 حضرت عیسیٰ علیہ السلام توں گھٹو گھٹ ۲۵۰۰ سال پہلاں
 آباد ہوتے سن تے کوئی ۱۵۰۰ سال پہلاں اُجڑ گئے سن۔

ایس دیڑے نے ساڈی دھرتی نوں چُک کے دُنیا دیاں انت
پُرانیاں وسیاں دے سائواں اتے ہانی بنا دتا۔

ساہتی تے دتس

ہڑپہ دتس اک تار ۱۴ سال تک گھداٹیاں ہونداں رہیاں۔
پہلاں ایہہ کم رائے بہادر دیا رام ساہتی نے کیتا۔ ۱۹۲۶
توں مادھو سروپ دتس نے بڑے حوصلے تے صبر نال ۱۹۳۲
تیک ہڑپہ دے دکھو دکھرے حصیاں دتس گھداٹیاں کیتیاں۔
او تھے ای اک چھوٹے جیہے عجائب گھر دا بندوبست کیتا
تے دو موٹیاں جلدیاں دتس ہڑپہ دیاں گھداٹیاں دی رپورٹ
لکھ کے چھاپی۔

وھیلمر

۱۹۴۶ء دتس سرماٹیر وھیلمر نے ہڑپہ دتس دو تن نویاں گلاں
بھیاں۔ اوہنے ہڑپہ توں دی پہلوں دی دتسوں دا پتہ کیتا تے
نالے اک فسیل دی بھئی۔ ۱۹۴۳ء دتس جدوں یس ہڑپہ واکٹوڈین
ساں، یس اکپوں عبدالحلیم قادر ہوزاں نال رل کے ہڑپہ دے

قبرستان 'ح'، دے کچھ حصے دی کھدائی کروائی۔ چھیکڑ دشح
ڈاکٹر محمد رفیق مغل ہوراں ۱۹۶۷ء دشح ایسے تھاں تے ہور
کھدائیاں کروائیاں۔

ایول اک تال چوداں سال (۱۹۲۱ء-۱۹۳۲ء) تائیں ہڑپہ دی
کھدائی ہوندی رہی۔ بعد دشح دی تن واری ایہدے کچھ حصیاں لیاں
کھدائیاں ہوتیاں۔ پر انج لگدا ہے کہ جیویں اجے کسے ہڑپہ نے
تھیبہ نوں ہمتھ ای لایا ہویے۔ ایہہ کھدائیاں تھیبہ دے مغربی
حصے دشح واقع "اُپے شہر" تے اوہدے آلے دوالے ای
ہوندیاں رہیاں۔ اصلی شہر انج دا انج ای پٹیا ہویا ہے۔
ایسے پاروں ہڑپہ دشح آثارِ قدیمہ کچھ چوکھے نہیں اک دجہر ایہدی
ہے کہ جس حصے دشح کھدائی ہوتی ہے اوہ ٹھیکیداراں ہتھوں
پہلاں ای تباہ ہو چکیا ہے۔ ایہدے مقابلے تے موہن جو درو
بالکل بچیا رہیا۔

ہور تھانواں دی کھوج

جدوں ایہناں شہراں دی کھدائی ہو رہی سی اودوں ای

ایسے سسے دے ہور تھیہ بلوچستان، پنجاب تے سندھ توں بھڑ
پٹے۔ ایہہ ودھیرے کر کے دریائے سندھ یا ایہدے معاوی
دریاداں دے کنڈھیاں جاں ایہدے آلے دولے ملے سن۔
ایس کر کے ایس توں 'وادی سندھ دی تہذیب' دا ناں دتا
گیا۔ پر پنجاہ سالان دی جانکاری کھوج تے کھدائیاں پاروں
ہن ایس وسیب دا کھلار جنوب وچ بیٹی توں لے کے شمال
وچ دریائے گرم دے کنڈھے تک اتے مشرق وچ انبالہ توں
لے کے مغرب وچ گوادر توں وی اگانہ تک پہنچ گیا
ہے۔ ایسے کر کے ہن آثار قدیمہ دے بین الاقوامی اصولان
دے مطابق ایہنوں "ہڑپہ وسیب" دا ناں دتا گیا ہے،
کیوں جو ایس وسیب دے آثار سبھ توں پہلاں ایتھوں
ای بھتے سن۔

وسیب دا دیروا

پینڈو وسوں

حضرت عیسیٰ توں کوئی تن ساڈھے تن ہزار ورھے پہلوں
 پنجاب، سندھ تے بلوچستان وئج کچھ مقامی تے الگ تھلگ
 پینڈو وسوں نے جنم لیا۔ ایہہ لوک چھوٹے چھوٹے پنڈاں
 وئج رہندے سن، واہی بیجی کر دے سن، جانور پال دے سن،
 کچے گھراں وئج یا چھپراں تھلے رہندے سن۔ مٹی دے بھانڈے
 ورندے سن تے لوہے توں دکھ کئی دھاتاں دی درتوں جاندے
 سن۔ پہاڑی یا میدانی علاقیاں وئج دُور دُور دسن، گھٹ
 آبادی تے آوا جاتی دے ذریعے گھٹ ہون پاروں اک پنڈ
 یا علاقے دے لوک دُوبے لوکاں نالوں بالکل دکھ رہندے سن۔
 ہر علاقے دی دُوسوں تے رشتہ دا اپنا اک دکھرا انداز ہوندا
 سی۔ بھانڈا ٹنڈر تے مٹی دے بھانڈیاں آتے نقش وغیرہ
 اک دُوبے توں دکھ رہندے سن۔

کوٹ ڈیچی رہتل

ہولی ہولی آبادی دودھ گئی ، نویں پنڈ پئے گئے ،
 چھوٹے پنڈ دودھ کے قصبے بن گئے ۔ آپو دچلی دتھ گھٹ
 گئی ، میل جول دودھ گیا ، ایوں اک 'سانجھی جیاتی' دی زمینہ
 دھری گئی ۔ ہر پنڈ دی دسوں دی تھاں علاقائی دسوں نے
 لے لئی ۔ ہن دور دور مے لوک دی اکو جیہے پنڈاں
 تے قصبیاں دتھ رہندے سن ، اکو جیہے بھانڈے ورتدے
 سن ۔ اکو جیہے اوزار بناوندے سن ، اکو جیہے گھنے پاندے
 سن ۔ جتھے بوڑ پتی ادھناں اپنے قصبیاں دے آلے دوالے
 فصیلاں کھڑیاں کر لیاں تے اپنی حفاظت مئی قلعے بنا
 لئے ۔ اک ایہو جیہی دسوں پنجاب دچوں اٹھی تے چھیتی
 ای شمال دچوں گول توں لے کے جنوب دتھ خیرپور
 تک پھیل گئی ۔ ایس "دسوں" مے آثار بسھ توں پہلوں
 کوٹ ڈیچی توں لے سن ۔ ایس کر کے ایہنوں "کوٹ ڈیچی
 رہتل" دا ناں دتا گیا ہے ۔ بھانویں ایہدیاں نشانیاں

صوبہ سرحد، پنجاب تے سندھ وچوں دی ملیاں ہن پر آخری
کھوجاں دے مطابق ایہدا اصل مرکز پنجاب تے خاص کر کے
پوستان دا علاقہ سی۔ ابھی رتھل دی ہوند دی دس سائوں ہڑپہ
توں وی پتی ہے۔

ایسے دستوں نے بعد وچ ۲۵۰۰ ق م دے کول کول ہڑپہ
وسیب توں جنم دتا۔ ایس دا صرف کھلار ای بوہت نہیں
ایہدا نمونہ مہاندرا دی چت لگدا ہے تے ایہدا معیار
دُنیا دے پُرانے وسیاں وچوں سبھ توں اچا ہے۔ ایہدا
کھلار دجلہ تے فرات تے وادٹی نیل دیاں بادشاہتاں نالوں
دھیک ہے۔ ایہناں نال ایہدے میل جول دی

سن۔ ہڑپہ وسیب گھٹ ددھ اک ہزار سال رہیا۔ ایس
دی وڈیاتی ایتھوں ملن والے شہری نظام، رتھل، فن،
صنعت تے دوجیاں پہلوواں وچ یکسانیت وچ ہے۔
۱۴۰۰ کلومیٹر دے اندر اندر ایہناں دے شہر، شہراں
دی دستوں، بھانڈا ٹنڈر، گہنے پاتے، رساں، اعتقاد

وغیرہ بسے اِکو جیسے سن تے ہزار سال دے وقفے وِٹج
 ایہناں وِٹج ذرا بھر فرق نہیں ملدا۔ ایتھوں دا شہری پر بندہ
 بڑا ماڈرن سی۔ شہر قلعہ بند سن، گلیاں بازار بدھے تے پدھے
 سن۔ پکیاں اٹاں دے مکان، موکلے، ہوادار تے صرف مقررہ
 احاطیاں دے اندر بن سکدے سن۔ بازاراں وِٹج بدروداں،
 گلیاں وِٹج نالیاں تے مکانات وِٹج پرنا لے سن۔ لوک واپی بیچی
 کر دے سن تے وِٹج وِپار لئی خشکی، دریا تے سمندر راہیں
 دوجیاں مُلکاں ول آوندے جاندے سن۔ خشکی دے سفر لئی
 بیل گڈیاں تے دریا یا سمندر لئی کشتیاں سن۔ ایہناں دا اپنا
 تاپ تول دا نظام اسی۔ سنگ تراشی، مجسمہ سازی، دھاتاں
 پگھلان تے ڈھالن، سونے، چاندی تے پتھر دے گھٹے بنادن
 وِٹج تے ہور کئی کماں وِٹج ماہر سن۔ پڑھ لکھ سکدے سن۔
 مندے بھاگاں نال اسیں آج تک اوہناں دی لکھائی یا لپی
 پڑھ نہیں سکے۔ اوہ اجیہے مذہب دے پُنجاری سن جیہدے
 وِٹج دھرتی ماتا دی پوجا کیستی جاندی سی۔ لنگ تے یونی دی

پوچھا دی کر دے سن ۔ جسم دی پاکیزگی لئی ہر سویر نوں نہاؤنا
ضروری سی ۔ مُردیاں نوں دبیا جاندا سی ۔

گھراں وِچ چاندی تے تانبے دے برتنّاں توں دکھ مٹی
دے پکے بھانڈے ورتے جاندے سن ۔ عورتاں سونے ، چاندی
تانبے ، پتھرتے پچی مٹی دے گھنے پاونیاں سن ۔ لوک ناہنج گانے
دے ۔ بڑے شوقین سن ۔ گھراں وِچ شطرنج ، گچی چارہ تے ہوسر
کئی کھیڈاں کھیڈیاں جاندیاں سن ۔ جیون نوں وڈے سُکھ چھین
نال ماندے پٹے سن ۔

ہڑپہ ویب دا انت

اُج تیک ایس گل دا فیصلہ نہیں ہو سکيا کہ اپن حقیقی ہڑپہ
ویب دا انت کیوں ہویا ۔ ات پرُتقی آون والے ہڑپہ
تے ادھتال دیاں تباہ کاریاں ، آریاواں دے حملے ، آب و ہوا
دی تبدیلی ، دریاواں دے رُخ بدلن تے ہور کئی سبب
دسے جاندے ہن ۔ پر کوئی پکّی پٹیڈھی گل کرنی ا دکھی ہے ۔
ہندوئی گل بس اپنی گوہے کہ ۱۸۰۰ تے ۱۵۰۰ ق م دے
وچکار کسے ویلے ہڑپہ تباہ ہو گیا ۔

فن تعمیر

اہمیت

عام سیلانیوں لٹی بھانویں ہڑپہ مے کھنڈراں دشح ادنی کچھ نہیں جنی کو موہن جو ڈرو دشح ہے۔ کیوں جو ایتھے بوہت تھوڑی کھدائی ہوئی ہے اتے جو کچھ ایتھوں ملیا ہے اوہ بوہت بھیری حالت دشح ہے۔ پھیر وی ایس دی اہمیت موہن جو ڈرو نالوں بوہت ودھیک ہے۔ اوہ ایس پاروں کہ ایہو ای اک اہی تھال ہے جتھوں سانوں ہڑپہ وسیب دی چڑھتل تے ہا دی پوری کہانی لکھ پتیدی ہے۔ آنج جد تیک ہڑپہ تے موہن جو ڈرو مے کھنڈرات تے دوجے سامان نوں ملا کے نہ دیکھیے، ہڑپہ وسیب دی مکمل تصویر سمجھ نہیں آسکدی۔

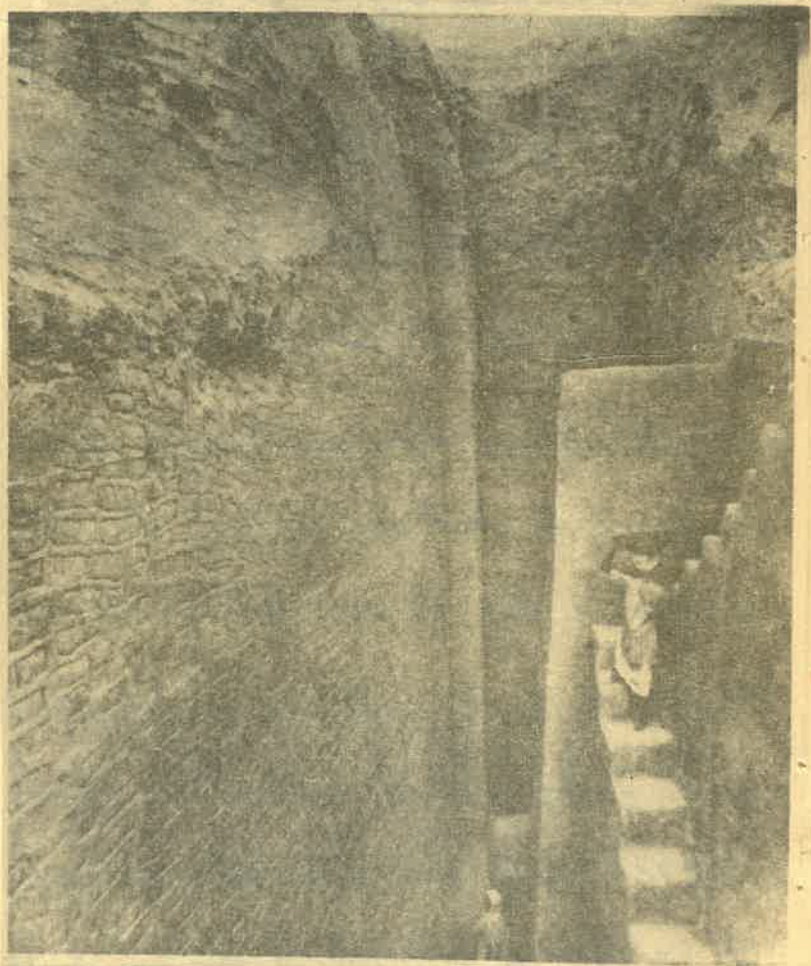
ویروا

ہڑپہ شہر دا گھیر کوئی پنج کلومیٹر ہے جد کہ موہن جو ڈرو

دا گھیر صرف چار کلومیٹر۔ ایں لئی ایہہ کہنا گھٹاں نہ ہووے
 گا کہ وادی سندھ دے وسیب دا اصل مرکز تے دارالخلافہ
 موہن جو دڑو نہیں ہڑپہ سی۔ ایہناں دونوں شہراں دا شہری پربندہ
 اکو جیا سی۔ شہر دے دو حصے سن۔ مشرقی یا نیواں یا عام
 شہر تے مغربی، آچا یا انتظامی شہر۔

قلعہ

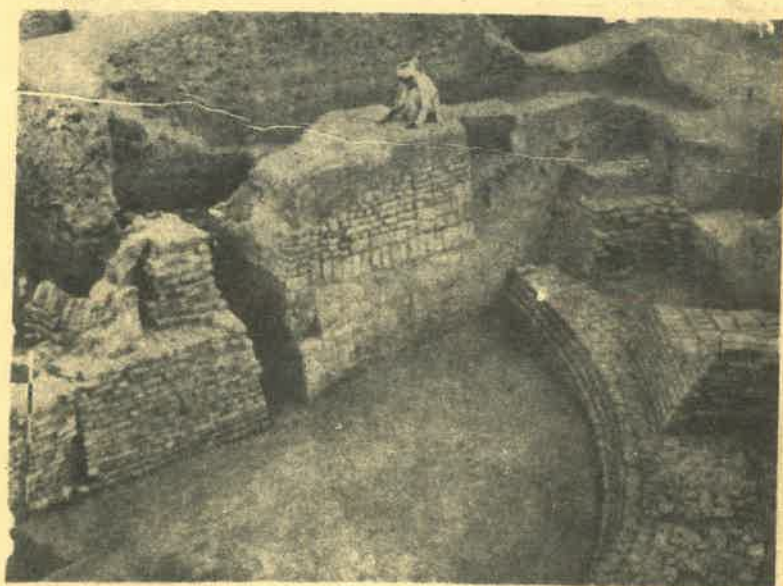
آچا شہر دراصل اک قلعہ ہوندا سی۔ جیہڑا ۴۰۰ میٹر لمبا تے
 ۳۰۰ میٹر چوڑا سی۔ ایہدے آلے دولے اک ۱۳ میٹر مچی فصیل
 سی۔ قلعہ اک ۱۵۰ میٹر اچے تھڑے دے آتے بنیا ہویا
 سی۔ ایں تھڑے دے تھلے پہلوں کدی کوٹ ڈیجی تہذیب
 دے سہے دی دستوں سی ۱۵ میٹر چوڑی سی تے
 پکیاں اٹاں دی بنی ہوئی سی۔ صرف باہر والے پاسے
 ۱۰۳۵ میٹر موٹی چٹائی پکیاں۔ اٹاں نال کرائی گئی سی۔ ایں
 دا دڈا بکوا شمال دل سی۔ ۱۸۵۳ء وچ ایہدے آثار موجود
 سن۔ پر مہن کجھ نہیں بکھا۔ ۱۹۴۴ء وچ بکوا مغربی دیوار

قلعے دی پچیاں اٹھاں دی بٹی ہوئی فصیل

وِج دی سی۔ فصیل آتے تھاں تھاں سر بُرج تے چوکیاں
 ۳۔ جنوبی حصے ول کُجھ بُرجیاں ابے وی دیکھیاں جا سکدیاں
 ہن۔

قلعے دے اندر کل چھ دسوں دا پتہ لگدا ہے۔ پر عمارتاں
 کُجھ خاص نہیں لبھیاں۔ جیہڑیاں لبھیاں وی ہن، اوہ "اٹ
 پوراں" دی مہربانی نال بوہت خستہ حالت تے نامکمل صورت
 وِج ہن۔ کدھرے کدھرے سدھیاں تے پدھریاں گلیاں، نالیاں
 کھوہاں تے غُسل خانیاں دے کھولے لبھے ہن۔ ایہہ قلعے
 دے جنوبی تے مشرقی حصیاں وِج دیکھے جا سکدے ہن۔
 ایہدے وِج کوئی شک نہیں کہ جے ایہہ حصہ "اٹ پوراں"
 توں بچیا رہندا تاں موزن جو دڑو وانگ ایتھے دی سانوں
 بوہت ساریاں وڈیاں وڈیاں عمارتاں ملدیاں۔ "نوگڑہ پیر"
 دی قبر دے تھلے کُجھ عمارتاں ضرور اپنی اصل حالت وِج
 لبھ سکدیاں ہن، پر ایتھے گھداٹی عقیدت منداں دے
 جذبات نوک مجروح کرے گی۔ بہر حال "نوگڑہ پیر" دے

قلعه اندر جاولن دا دروازه

تدماں دل پتھر دا اک رنگ تے اک یونی پٹی ہے، جھتوں
پتہ لگدا ہے کہ قبر تھلے شاید کوئی مندر ہووے۔

اناج گھر

فصیل دے شمال دِل دریا تے قلعہ دے وچکار ۳۰۰ مربع
میٹر دے علاقے وِچ کچھ اچھے کھولے ہن جیہڑے ہڑپہ
وسیب دی سماجی تے معیشتی زندگی اُتے بڑی گہری روشنی
پاوندے ہن۔ ایہناں دچوں سبھ توں اہم کھولا ادھ ہے جس
نوں اناج گھر کہیا جاندا ہے۔ ایہہ کدی دریا تے راوی دے
کھتے کنڈھے تے ہوندا ہووے گا۔ ایہہ ۴۰ میٹر لمبے تے
۳۵ میٹر چوڑے تھڑے اُتے بنیا ہویا سی۔ چھ چھ دیاں دو
قطاراں وِچ ایہدے باراں بلاک سن۔ ہر بلاک کوئی ۱۰-۱۲ میٹر
سی۔ ہر بلاک دراصل اک لمبا جیہا کمرہ سی جس دا لکڑی دا
فرش زمین (تھڑے) توں اِنج مچکيا ہویا سی کہ آسیوں پاسیوں
تازہ ہوا ہر وقت کمرے وِچ پہنچدی رہندی سی۔ کمرے
وِچ اناج اُڑاون لئی اک پائے پوڑیاں سن تے لمبے پائے

دریائے راوی دے کنارے اُتے اناج گھر (ابو کی حالت)

”گھسیاں“ بنیاں ہوئیاں سن تاں جے گڈیاں نوں گودام دے
 بوہے موہرے لیاا جا سکے۔ ہڑپ دا ایہہ اناج گھر موہن جو ڈرو
 دے اناج گھر نالوں وڈا، دکھرا، سوکھالا تے اناج نوں دھیری
 چر تائیں محفوظ رکھ سکدا سی۔ موہن جو ڈرو وئج صرف اکو بلاک
 سی، اتے آگ، سلھ، مینہ کنی تے چوری ویلے سارا اناج
 ضائع ہوون دا ڈر سی۔ پر ایتھوں دا اناج گھر ایہناں
 غیباں توں پاک سی۔ پھیر ایہہ دریا دے کٹھے دے
 بالکل آتے سی۔ ایوں اناج دے دوجیاں حصیاں وچوں
 لیاون تے گلھن وئج بڑی آسانی ہوندی ہووے گی۔

اُکھلیاں

ایں اناج گھر دے نال ای ذرا جنوب ول اٹھاراں
 اچیے گول تھڑے ہن جیہناں دے وچکار اُکھلیاں گڈیاں
 ہوئیاں بن۔ ہر تھڑے دا قطر کوئی ۲.۴۵ میٹر ہے۔ ایہہ
 تھڑے تے اُکھلیاں اناج چھڑن تے چھٹن دے کم آوندیاں
 سن۔ انج لگدا ہے کہ ایں کم لئی باقاعدہ اک عملہ مقرر

مزدوراں دے محلے وچ اناج چھڑن دیاں اکھیاں

سی، جیناں دے مکان وی کول ای ملے ہن۔ کجھ اُکھلیاں
دے وچوں گنگ تے جواں دے دانے تے اوہناں دا
بھوہ وی ملیا سی۔

بھٹھیاں

ایہناں اُکھلیاں دے لاگے ای سولال بھٹھیاں ملیاں سن،
ایہہ بھہ ناکھ دی شکل دیاں ہن تے ہر بھٹھی کوتی اک تول
۱۰۰ میٹر تیک لمبی ہے۔ ہر بھٹھی وچ اندر ول رٹاں
لگیاں ہوتیاں ہن، جیہڑیاں تار لگ لگ کے کھنکر بن گئیاں
ہن۔ ایہہ بھٹھیاں وکھو وکھ دھاتاں پگھلان تے ڈھالن
دے کم آوندیاں سن۔ مندے بھاگاں نال ہن صرف اک
بھٹھی بچ گئی ہے۔ باقی مک مکا گئیاں ہن۔

مزدوریاں دیاں کوٹھڑیاں

اُکھلیاں دے جنوب ول تے فصیل دے بالکل تھلے،
دو قطاراں وچ بنے ہوئے پندراں چھوٹے چھوٹے کوارٹراں
دے نشان ہن۔ ہر کوارٹر ۱۹ میٹر لمبا تے ۸ میٹر

رہائش دا بندوبست آپنے ہتھ لیا ہویا سی۔

گلی بازار

ہڑپ دا عام شہر قلعہ دے ہندے ول سی۔ پر ایس حصے
دی کھداتی کدی نہیں ہوتی۔ پر ایہدے وچ کوئی تنک
نہیں کہ ایس حصے وچ شہری پر بندھ دا ادھو انتظام ہووے
گا، جیہڑا سانوں موہن جو دڑو وچ ملدا ہے۔ ہڑپہ ویسب
دے شہراں وچ شہری پر بندھ اجکل دے یورپی شہری نظام
وانگوں سی۔ گلی بازار سدھے تے پدھرے سن۔ شہر
اڈو اڈ بلاکاں وچ ونڈیا ہویا سی۔ ہر گلی وچ گندے پانی
دی نکاسی لئی ڈھکیاں ہوئیاں نالیاں تے بدر وواں سن۔
گلیاں وچ تھاں سر چو پکے ہوندے سن تاں جے نالیاں
وچ ڈکے نہ لگ جاوے۔ گلیاں کھلیاں تے موکلیاں سن
وڈے وڈے بازار سن جیہناں وچ گڈے تے ریڑھے آ
سکدے سن۔ گھراں دے بُوہے وڈیاں بازاراں ول نہیں
چھوٹیاں گلیاں ول کھلدے سن۔

ہے۔ کندھاں اُسارن لئی اٹاں وی اُجکل مے طریقے نال
 لاشیاں جانیاں سن۔ گھراں تے غسٹانیاں ونج کھڑیاں اٹاں
 دا فرش لگایا جاندا سی۔ ایہناں فرشاں نوں رگڑ رگڑ کے
 پاش کر دتا جاندا سی۔

مندر

وڈی اچرچ گل ایہ ہے کہ اوس سبے دا کوئی مندر شوالا
 نہ تاں ہر پتہ توں ملیا ہے اتے نہ ای موہن جو دڑو توں۔
 اُنج کجھ تھانواں توں ایہیاں چیزاں بھیاں ہن جو اوہناں
 مے مذہبی عقیدے دسدیاں ہن۔ اُنج جا پدا ہے کہ اودوں
 وڈے وڈے مندر اُسارن دا رواج منہیں سی۔ لوک آہنیاں
 گھراں ونج ای کے مٹکرے پوجا پاٹھ کر لیندے سن۔

مکان

رہن بہن لئی گھر موکے ، صاف سُتھرے تے ہوادار سن۔
 ہر گھر دتھ اک دیہڑا تے دیہڑے دے آ لے دوالے
 کچھ کمرے ، اک غلخانہ ، اک کھوہ وغیرہ آتے کوٹھے تے چڑھن
 لئی پوڑیاں سن۔ چھت پھرے سن جیہڑے شہتیریاں بالیاں
 سرکی تے کھیریل نال بنائے جاندے سن۔ کوٹھے توں
 پانی تھلے روڑھن لئی دیوار وچ پنڈالہ ایوں رکھیا جاندا
 سی کہ گلی دچوں لنگھن والیاں تے چھٹاں نہ پین۔

پکیاں اٹال

ایس ویسب دی بھہ توں وڈی خوبی ایہہ ہے کہ ایہناں
 لوکاں نے دُنیا دی تاریخ وچ پہلی وار شہر دساوَن لئی
 پکیاں اٹال درتیاں۔ صرف مکاناں ویاں کمریاں اُچیاں کرن
 لئی یا آپے پلیٹ فارم اُسارن لئی کچھ اٹ ورتی جاندی
 سی۔ باقی ہر کم لئی پچھ اٹ ورتی جاندی سی۔ اٹ دا
 سائز دی گھٹ ودھ اوہو ہے جیہڑا آج دی ورتیا جا رہیا

فن تے صنعتاں

ہڑپہ توں اوس سے ریاں بوہت ساریاں ایجہیاں نشیاں
ملیاں ہن جیہناں توں اوس زمانے وچ فنونِ لطیفہ دے
اعلیٰ معیار دا پتہ چلدا ہے ۔

سنگ تراشی تے مجسمہ سازی

اوس سے سنگ تراشی دا کم اعلیٰ پایہ دا ہوندا سی ۔ ہڑپہ
دے لوک نیڑے تیسڑویں بھہ جادو وائے پتھراں نوں گھڑ
کے بُت بناوَن دا کم بڑی چنگی طرح جاندے سن ۔ ایہہ
بُت بندیاں دے وی ہوندے سن اتے جانوراں تے پکھیرواں
دے وی ۔ موہن جو دڑو توں گیاراں بُت ملے ہن ۔ پر ہڑپہ
توں صرف دو بھہ ہن ۔ ہڑپہ توں بھن والا ”بندے دا
دھڑ“ مجسمہ بُت تراشی تے سنگ تراشی دا اک ایجہا نمونہ
ہے ۔ جیہڑا ہزاراں سال پہلاں یونانی مجسمہ سازی دی روایت
دی زینہہ رکھ گیا سی ۔ سرخ ریتلے پتھر دا ایہہ نمونہ آجکل

سرخ پتھر دا بٹیا ہویا آدمی دانٹکا دھڑ

بھارت دے قومی عجائب گھر دہلی وِش ہے ۔ ہڑپہ توں بھسن
والا پتھر دا اک دوجا بُت کسے ”ناپچے“ دا ہے ۔ ایہہ
جسمہ وی کاریگری دا اک اعلیٰ نمونہ ہے ۔ ایہناں دونوں بُتاں
وِش انسانی جسم دی بناوٹ تے جسم دے دکھ دکھ حصیاں
آتے حرکت دا اثر وغیرہ وڈے سوہنے ڈھنگ نال دکھایا
گیا ہے ۔

مُہراں

ہڑپہ دے فن دا اک ہور نمونہ ایتھوں ملن والیاں ان گنت
پتھرتے تانچے دیاں بُتیاں ہوئیاں مُہراں ہن ۔ ۱۹۲۱ء توں
۱۹۳۲ء دے وچکار ہوئیاں گھداٹیاں دیلے کُل ۹۴ مُہراں ملیاں
سن ۔ ایہہ مُہراں عام کر کے چوکور یا مستطیل ہن ۔ کجھ ہور
شکلاں دیاں وی ہن ۔ ایہناں مُہراں دے اک پاسے کسے
جانور ، درخت ، آدمی یا کسے ہور چیز دی شکل اُکری
ہوتی ہے تے اوہرے آتے اک سطری لکھت ۔ پچھلے
پاسے پھڑن یا دھاگا پروون لئی اک دھارویں مُٹھ لکھیا ہے ۔

16

17

18

20

21

22

24

25

26

پتھر دیاں چوکور مہراں

ایہناں دا ساثر اُدھ اینج توں لے کے ڈھائی اینج تک لما
ہوندا ہے۔ جانوراں دیاں مورتیاں وچوں ودھیرے کر کے اک
سنگ والا جانور ہاتھی، ڈھگا، مچھ، گینڈا، شیر، خرگوش، عقاب
تے اک فرضی اُدھا بندہ، اُدھا جانور وغیرہ ہڑپہ وچوں ملے
ہن۔ ہر جانور دے اگے اک کھڑی جیہی ہے۔ ایہہ رکیہ
سی؟ ایہہ کجھ پتہ نہیں چل سکيا۔ اک مہر آتے صلیب
دا اتے اک ہور آتے سواستیکا دا نشان اکریا ہویا ہے۔
مہراں آتے مگر مچھ، مچھلی، کچھو کما، اک دا درخت، لنگر،
پیل دا درخت، اک انسانی ڈھڑ، وغیرہ دے نمونے وی
ہن۔ ایہناں وچوں ہاتھی، شیر تے گینڈے دی موجودگی
توں بعض جانکاراں ایہہ اندازہ وی لایا ہے کہ شاید اوس
ویلے ہڑپہ دی آب و ہوا کافی مرطوب ہووے۔ کیونکہ ایہہ
جانور صرف مرطوب آب و ہوا وچ ہی مل سکدے ہن۔

لکھتاں

ہر مہر دی آملی قطار وچ اک سطری عبارت اکری ہوئی

ٹی ہے ۔ وادی سندھ تے ہڑپہ وسیب دا رسم الخط ابجے
 تیک نہیں پڑھیا جا سکيا ۔ ایہہ خط ساڈے خط واکگ بچے توں
 کھتے پاسے لکھیا جانداسی ۔ برٹے لوکاں نے ایس خط
 نوں پڑھن تے سمجھن دی کوشش کیتی ہے پر ابجے تیک
 کوئی وی ایہنوں پڑھن وچ کامیاب نہیں ہو سکيا ۔ ہن تائیں
 ایہہ وی پتہ نہیں لگ سکيا کہ ایہہ لکھائی کس بولی وچ
 ہے ۔ عام خیال ایہو ہے کہ ایہہ بولی ضرور پنجاب دے
 قدیم دھنیکاں دی آہنی ہوسی ، جیہڑی اجوکی پنجابی دی ای کوئی
 پُرانی شکل ہوسی ۔

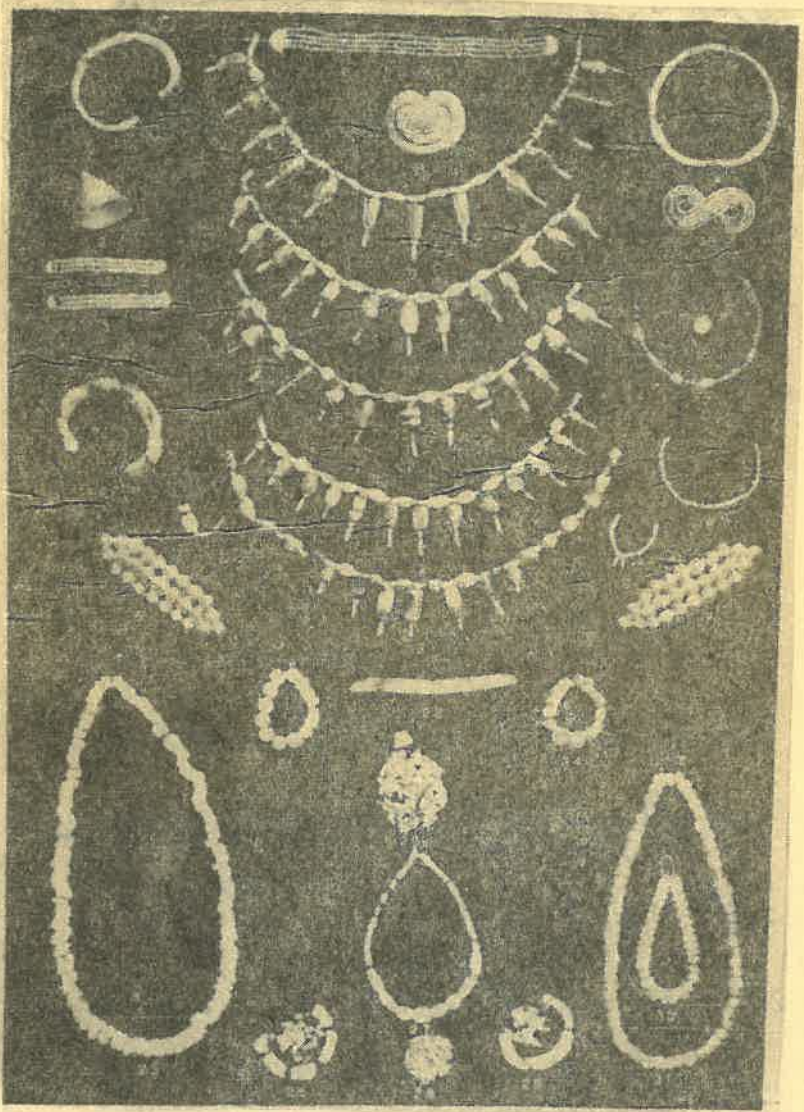
مورتیاں

مرداں ، عورتاں تے جانوراں دیاں کئی مورتیاں لبھیاں ہن ۔
 انسانی مورتیاں وچ دو تہائی زمانہ تے اک تہائی مردانہ ہن ۔
 موہن جو دڑو توں مردانہ مورتیاں بوہت گھٹ ملیاں ہن ۔ ہڑپہ
 دیاں مورتیاں وچ مرد عموماً نیگے تے بیٹھے ہوئے جد کہ زنانیاں
 اودھ ڈھکیاں تے کھلوتیاں دکھائیاں گئیاں ہن ۔ ایہہ مورتیاں یا

پُوجا پاٹھ دے کم آوندیاں سن یا تبراں وِج مُردیاں دے نال
 رکھیاں جانِیاں سن ۔ کچھ ٹھٹھ چہڑیاں مُورتیاں پیاں دے
 کھڈوئے ہوندے ہون گے ۔ پُوجا پاٹھ والیاں مُورتیاں دے
 سراں دے گئے اک خاص ڈھنگ دے ہوندے سن ۔ مرد
 دی گئے پوندے سن ۔ کھڈوٹیاں والیاں مُورتیاں وِج اک سوانی
 آٹا گھنڈی ، اک روٹیاں دا چھابا ، سرتے چکدی ، اک کانٹے
 پاونڈی ، کچھ کرسی تے بیٹھیاں ، اک حاملہ تے اک دودھ
 پیاونڈی دکھائی گئی ہے ۔ اک مُورت وِج اک عورت تے
 پھیرو دکھائے گئے ہن ۔

گھگھو گھوٹے

ایہناں مُورتیاں توں اڈ بوہت سارے گھگھو گھوٹے دی
 ملے ہن ۔ ایہہ کھڈوئے پچی مٹی توں دکھ اک نرم پتھر
 تے مصالے دے بنے ہوتے ہن ۔ نرم پتھر وِج طوطا
 کیوتر ، چڑی ، آٹو ، ال ، ککڑ ، ککڑی ، مور ، بطخ ، راج ہنس
 کچھوگماں ، مگر مچھ وغیرہ بچے ہن ۔ مصالے وِج سپ ، گالھڑ ،

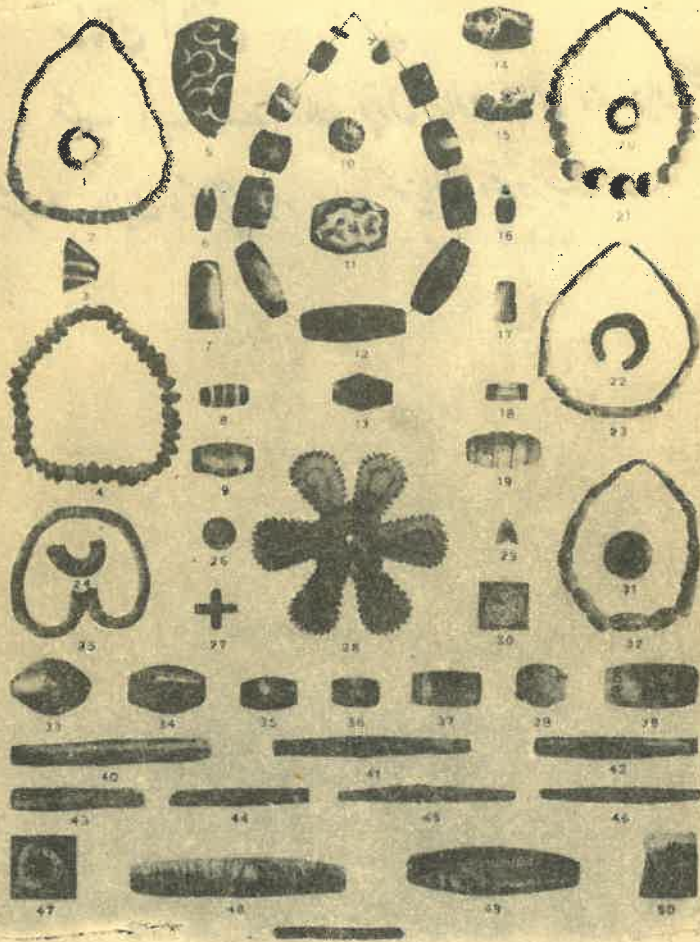

سونے چاندی تے دوہے سامان دے گہنے

بھیڈو، مچھتی، ڈھگے، گینڈا وغیرہ لہجے ہن۔ باندر، سور، بھری
 بھینڈو، خرگوش، کستے، بلیاں، ڈھگے، ہاتھی، شیر وغیرہ پکٹی
 مٹی دیاں بنیاں مورتیاں ہن۔ ایہناں مورتیاں وچوں کچھ تاں
 کاریگری دا بڑا اعلیٰ نمونہ ہن۔ ایہناں مورتیاں دا سبھ توں
 وڈا فائدہ ایہہ ہویا کہ سانوں پتہ لگ گیا ہے کہ اوس
 سے یکہڑے یکہڑے جانور ہوندے سن۔

گھنٹے

ایں شہر دیاں گھنٹیاں ویلے مرداں تے عورتاں دے
 گھنٹے وی چوکھے سارے لہجے ہن۔ ایہہ سونے تے چاندی
 دے وی ہن تے ہور سستیاں شیشیاں جیویں ہاتھی دند،
 تاج، مصالے، عقیق تے تانبے دے وی ہن۔ گھنٹیاں
 وچ ودھیرے کر کے دن سونی شکلاں دے منکے، موتی،
 بٹن تے ہور چیزاں بھیاں ہن۔ سر دے ”چوک“ کنٹوپ
 مندریاں، نتھال، لونگ، کتاں دے کاتے، کوکے، پھل
 ہتھال دیاں اودیاں، تنوید، تے گلے دے ہار وغیرہ وی

عقیق تے مصالحے دے بنے ہوئے گہنے ، موتی تے

دو جیاں سجاوٹی چیزاں

بہتے ہیں ۔

سامانِ آتش

میک آپ دے سامانِ دپوں سانوں ہاتھی دند دیاں کلگھیاں
سُرمے دانیاں، سُرمچ، سر دیاں سُوٹیاں وغیرہ ملیاں ہن ۔

گھر گھرتی دا سامان

مٹی دے بھانڈے

ہڑیہ دی پچی مٹی دے بھانڈے آپنے مخصوص رنگ ،
 ڈیزائن ، مضبوطی تے نقشاں پاروں مشہور ہن ۔ ایہہ چنگی چکنی مٹی
 نوں بڑے پیار نال گوہر کسے چک اُتے بناہے تے آویاں
 وینج پکائے جاندے سن ۔ ہر بھانڈے اُتے سوہے رنگ
 دی اک چمکدار تہہ چڑھائی جاندی سی ۔ نقش نگار صرف کالے
 رنگ وینج بنائے جاندے سن ۔ عام ورتوں دے بھانڈیاں وچوں
 تھالیاں ، گُنیاں ، تنگ مونہ والیاں بوتلاں ، گھڑے ، مٹکے ،
 گلاس ، آبخورے ، ہانڈیاں ، چاٹیاں ، اگ سیکن لئی کانگڑیاں ،
 بچیاں نوں دودھ پیاون والیاں بوتلاں (۱) ، ٹینڈ اُتے
 تھالیاں ، پڑوپے تے پڑوپیاں ، ٹپ وغیرہ ملے ہن ۔
 ایہناں اُتے نقش و نگار اچھے ہن ۔ بدھیاں تے آڈیاں کیریاں
 خانے ، جال ، پہل دے پتے ، گول دآرے ، کنگھی ، صلیب

T دا نشان ، دل ، نقطے ، سکون ، شطرنج ، کجھور دا درخت ،
 بکری ، مور ، مرغی ، مچھلی ، مچھلی دے چائے ، سورج تے
 سور کئی نمونے ۔

پتھر تے مصلحے دے بھانڈے

ایں شہر وچوں پتھر دے بھانڈے بوہت گھٹ ملے ہن۔
 جیہڑے ملے ہن اوہ وی ودھیرے کر کے الباستر پتھر دے۔
 ایہناں ونج تھالیاں ، ڈھکن ، سینڈ آتے تھالی وغیرہ ملے ہن۔
 انج ای کجھ تھالیاں ، بوتلاں تے سینڈ مصلحے دے وی
 بکھے ہن۔ عام پتھر دے ہور سامان ریل ، وٹے ، چٹاق
 دے چاقو ، پھینیاں ، ہلاں دے پھل ، تیراں دیاں انیاں
 چٹاق دے وٹے ، گول ہتھوڑیاں دے ہرے تے پوجا پاٹھ
 لئی "رنگ" تے "یونی" وغیرہ ، سب دے چچے تے کڑچھے
 پکّی مٹی دے جھانویں ، پتھر دیاں ریتیاں ، مٹی دے دیوے ،
 جالیاں وغیرہ وی بہوں گنتی ونج بکھیاں ہن۔

دھات دے برتن تے اوزار

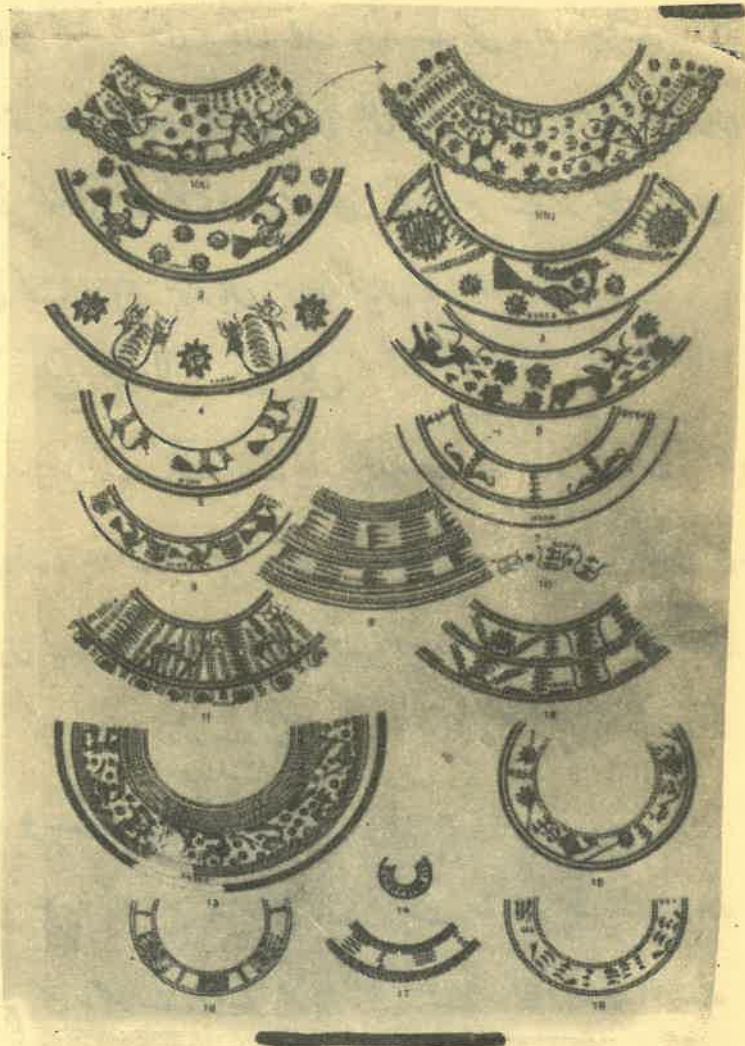

قبرستان "ح" وپوں لېمبيا روغنی مېسکا

اس سے لوک ابے لوہے دی ورتوں توں جانوں نہیں
 سن ہوتے ۔ پر سونا ، چاندی ، تانبے کچھ ہور دھاتاں بار
 اوہناں دا علم ڈاڈھا چنگا سی ۔ آتے دیا جا چکيا ہے کہ
 ہڑپہ دے دسینکاں نے دھاتاں گالن تے ڈھالن دے کم
 لئی وڈیاں وڈیاں بھٹھیاں بنائیاں ہوتیاں سن ۔ ہڑپہ توں
 دھات دے بھانڈے تے ہور کئی اوزار دی ملے ہن ۔ ایہہ
 بھانڈے تانبے تے چاندی دے ہن ۔ ایہناں وٹح گھڑا ، گڑوی
 پیالیاں ، تھالیاں ، رکابیاں وغیرہ لبھیاں ہن ۔ اوزاراں وچوں
 تانبے دیاں پھینیاں ، گہاڑیاں ، رندے ، چھڑے پھریاں چاقو
 نیزے ، داتریاں ، اُسترے ، ہنیرنے ، موچی دی آر ، سوتیاں
 کھنڈوتیاں ، پن ، سرمجھ ، مونہہ دیکھن والے شیشے ، گھنڈیاں
 وغیرہ لبھے ہن ۔

کپڑا لٹا

ایتھوں کپڑے داکوتی نمونہ نہیں ملیا ۔ پر موہن جو ڈرو
 توں لبھیاں چیزاں توں سانون پتہ چلدا ہے کہ ایہہ لوک

قبرستان "ح" وچوں لہجے مٹی دے بھانڈیاں اُتے نقش و نگار

سوتی کپڑے دی درتوں نوں جاندهے سن ۔ ادہ کپڑے دی
 پاوندهے سن تے چادران دی مُبکل دی ماردهے سن ۔ چادران
 تے کڈھائی واکم دی ہوندا سی تے ظاہر ہے کہ کپڑا بناون
 لئی کھٹیاں دی ہونداں ہون گئیاں ۔

اَن، سبزیاں تے پھل

ایہہ لوک کنک تے جوار، بیجدهے تے کھاندهے سن ۔ مٹرا،
 سرودنہ، ہدوائے، زنبو، انار، ناریل تے کھجور دی ہوندا سی۔
 کنول دے پھل توں دی جانوں سن ۔ بانس، کانے تے ٹاہلی
 دی لکڑی دی ورتدهے سن ۔

وٹے تے گز

ہڑپ تے مہن جو دڑو توں بوہت سائے پتھر دے وٹے
 ملے ہن ۔ چھوٹے وٹے مربع شکل دے تے وڈے وٹے
 گول ہن ۔ پر ہر دو وٹیاں وٹج اک خاص تناسب ہوندا ہے
 جیہڑا ۱ : ۲ : ۳ : ۶ : ۸ وٹج ودھدا جاتا ہے ۔ انج ای
 لمبائی ناہن لئی دی گز دی شکل دی اک چیز ملی ہے جس

آتے گرہ (۹) دے نشان ہن۔

گھر اندر دیاں کھیڈاں

کچھ ایہاں اٹاں دی ملیاں ہن جیہناں آتے شطرنج تے
 گجھی چاے جیہیاں کھیڈاں دے نقشے بنے ہوتے ہن شطرنج
 لتی پتھرتے پچی مٹی دے مہرے دی بوہت ملے ہن۔

لوک تائیںج تے مذہب

لوکاں دی اصل

پر سوال پیدا ہوندا ہے کہ ہڑپہ دے ایہہ لوک جیہڑے وسیب
 تے رہتل ویاں سکھراں چھوہ رہے سن ایہہ کون سن، کیہڑے سنے
 وئج دسدے سن تے ایہناں دا مذہب کیہ سی؟ ایہناں بسھناں
 سوالاں دا حتمی جواب تاں ابے تیک کوئی نہیں دے سکيا۔ پر
 ایناں کو ضرور پتہ لگ چکیا ہے کہ ایہہ لوک آریاں دے
 آون توں بوہت پہلاں توں ایتھے آباد سن۔ ایسے لئی ایہناں
 دا زمانہ ۲۵۰۰ توں ۱۵۰۰ قبل مسیح تیک دیا جاندا
 ہے۔ ایہہ وی مکدی گل ہے کہ ایہہ لوک دراوڑی نسل نال
 تعلق رکھدے سن۔ ایہہ وی وچار ہے کہ جدوں ایس
 تہذیب دا زوال شروع ہویا تے ایہہ لوک بھج کے
 کجھ بلوچستان ول نس گئے تے کجھ جنوبی بھارت وئج جا
 وے۔ بلوچستان دے بروہی تے جنوبی بھارت دے دراوڑ

تے ناڈو لوک ایہناں لوکاں دی اولاد دتے جاندا ہن۔ پر
ایہہ رشتہ صرف زبان دی بنیاد تے کہیا جاندا ہے۔ نوئی
رشتے دا اہجے تیک کوئی ثبوت نہیں ملیا۔

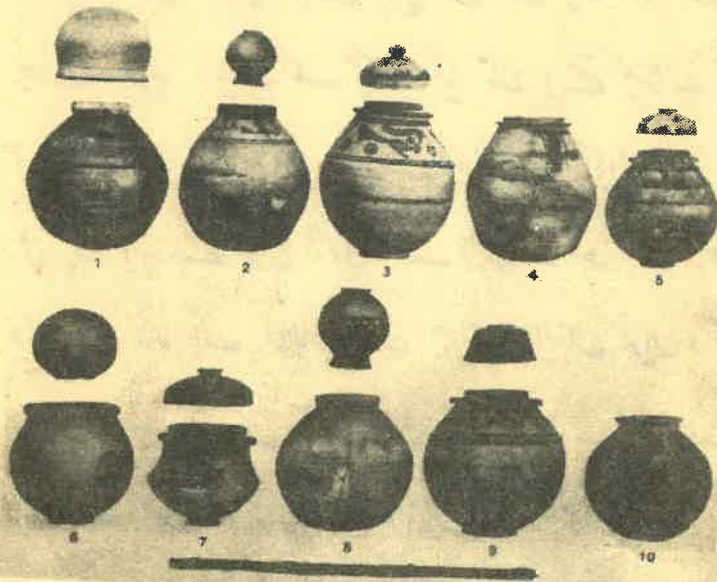
مذہب

ایہناں لوکاں دے مذہب بارے دی کجھ زیادہ پتہ نہیں
لگ سکیا۔ ہن تائیں ایہناں دا کوئی مندر نہیں ملیا۔ اُج لگدا
ہے کہ ایہہ لوگ گھر دی ای رکھے سکھر وئج آپنے دیوتاواں
دی مورتی رکھ کے پوجا پاٹھ کر لیندے ہوں۔ ایہہ دی
آکھیا جاندا ہے کہ ایہہ لوک فطرت پرست سن تے
صرف قدرتی مظاہر دی پوجا کر دے سن۔ ایسے پاروں
ایہناں نوں مندراں دی لوڑ ای نہیں سی۔ کجھ مہراں تے
مورتیاں توں جا پدا ہے کہ ایہہ لوک دھرتی ماتا، شہو، لنگ،
یونی، درختاں، سپاں تے دوجیاں قدرتی چیزاں دی پوجا
کر دے سن۔ ہندو مت وئج شہو، لنگ، یونی تے
پہل دے درخت دی پوجا اوے سے توں چلیدی آؤندی

ہے ۔ مہن جو دڑو توں بسے اک بہت توں ایہہ وچار
 کیٹا گیا ہے کہ پوجا پاٹھ لئی بہناں دی اک جماعت دی
 ہندی سی تے سبھ توں وڈا بہن آپوں بادشاہ ہنداسی ۔

قبرستان "ر"

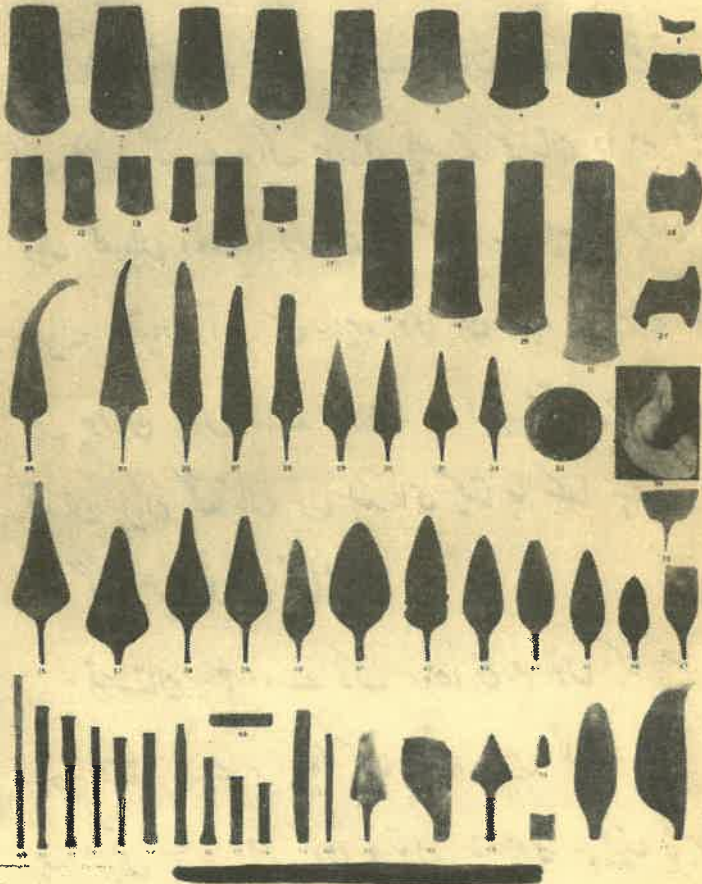
ہڑپہ دا شہر مہن جو دڑو توں اک ہور گل ونح وی اگانہ
 لنگھ گیا ہے ۔ صرف ایسے شہر توں سانوں پتہ لگیا ہے کہ
 ہڑپہ دے لوک آپنے مرنے کیوں دبدے سن ۔ قلمہ دے
 جنوب دل دو وڈے وڈے قبرستان ملے ہن ۔ ایہناں توں
 پتہ چلدا ہے کہ ایہہ لوک آپنے مردیاں نوں باقاعدہ قبرال
 کھود کے شمالاً جنوباً دبدے سن ۔ اک قبر اندر ولوں اٹال
 نال چھنی ہوئی سی تے اک ہور وٹح لکڑی دے صندوق د
 کفن وی ملیا ہے ۔ مرنے نال ایہہ لوک بھاٹا ٹنڈر ۔ گھنے
 مورتیاں تے زندگی ونح لوڑیندیاں دوجیاں چیزاں نال ای
 دے دیندے سن ۔ شاید اونہناں دا ایہہ عقیدہ سی کہ مرل
 مگروں دی مردیاں توں دنیادی چیزاں دی لوڑ پئیدی ہے ۔

قبرستان "ح" دیپوں لہجے مٹی دے رغنی مکے

قبرستان "ح"

ایہہ وی سانوں صرف ہڑپہ توں ای پتہ لگدا ہے کہ
جدوں ہڑپہ وسیب مُک مچک گیا تاں ایستھے کیہڑے لوک
آئے سن ، ایہناں توایاں لوکاں دی کوئی پچی آبادی تاں نہیں
ملی پر ایہدے دشح کوئی شک نہیں کہ قلعہ دے جنوب
دشح ، ملن والا اک دوجا قبرستان " ح " ایہناں نویاں وںیکاں
دا ای سی ۔ ایہہ لوک آپنے نال نویں قسم دے مٹی دے
بھانڈے لیاے ۔ ایہناں بھانڈیاں دی شکل ، رنگ ، نقش و نگار
و غیر ہڑپہ وسیب دے بھانڈیاں توں بولہت دکھرے سن ۔
ایہہ بڑے سوہنے بھانڈے سن ۔ ایہناں دشح دڈے دڈے
منقش گھڑے ، ہانڈیاں ، تھالیاں ، مرتبان ، گلدان ورگے گھڑے
و غیرہ بچھے ہن ۔ ایہناں دا مڑے دبن دا ڈھنگ وی دکھرا
سی ، پہلاں ایہہ نویں لوک آپنے مڑیاں توں اودھ پھچھا کر کے
دُبدے سن ، پھیر ایہہ رواج بدل گیا تے ایہہ مڑیاں نوں
وڈیاں وڈیاں گھڑیاں دشح دبن لگ پتے ۔ ایہہ لوک کون سن

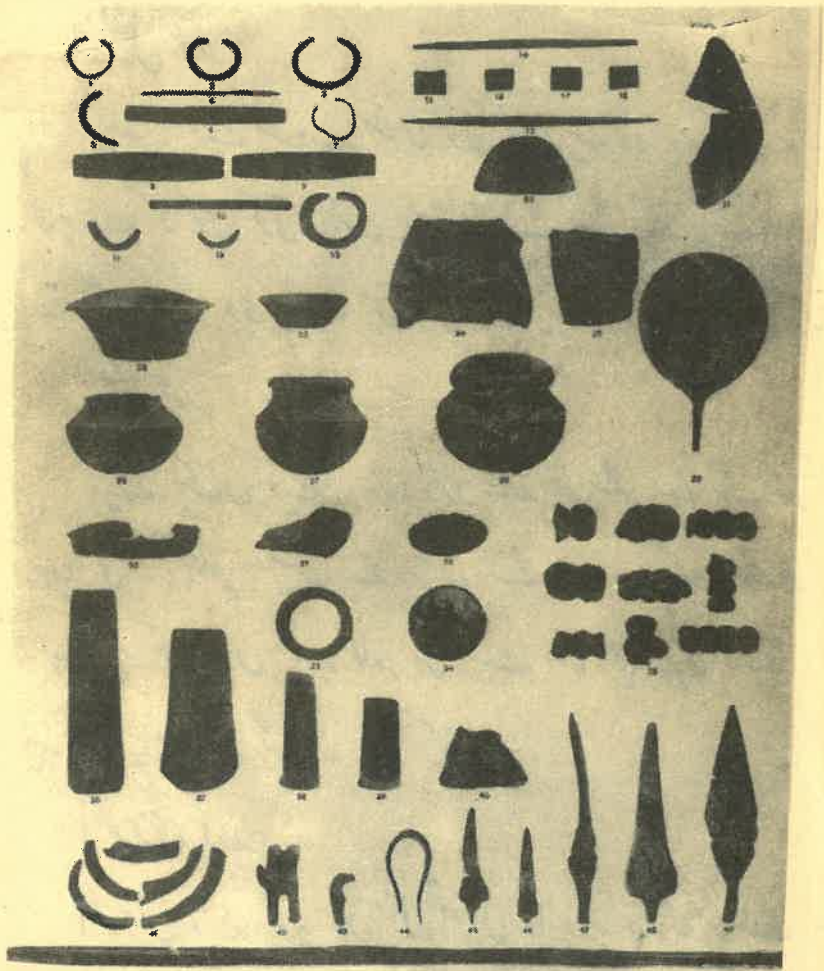

تانبے دے اک گھڑے وچوں لہیاں تانبے دیاں چھنیاں،
 چورسیاں، ٹوکے، نیزیاں دیاں انیاں، تیراں دے
 سرے تے ہور اوزار

تے کھنوں آئے سن؟ کچھ پتہ نہیں لگ سکیا۔ اچے تیک تال
 ایہہ کیا جاندا رہیا ہے کہ شاید ایہہ لوک آریہ سن۔ پر صوبہ
 سرحد وچوں آریاداں دے بیہڑے قبرستان ملے ہن، قبرستان "ج"
 مال نہیں رلدے۔ اک ہمد لگی ایہہ کہ چولستان دا سر دیکھن تے
 نویاں کھوجاں (۱۹۶۱) دسدیاں ہن کہ اوکھے ایہناں لوکاں دیاں
 پوریاں دستیاں آباد سن۔ ایہہ وی ممکن ہے کہ ہڑپہ دے ایہہ
 لوک چولستان ولوں آئے ہمدون۔ پر ایہہ نتارا چولستان دے
 تھیں دیاں گھدائیاں توں بعد ای کیتا جاسکدا ہے۔

گپتا عہد دیاں نشانیاں

قبرستان 'ج' دے لوک ۱۵۰۰ ق م توں کتا چر بعد تائیں
 ہڑپہ وچ رہے، ایہہ کوئی تھوہ نہیں لگدا۔ پھیر اک ملے
 چر تائیں ہڑپہ وچ کوئی دستوں نہ ہوتی۔ پنجویں چھیویں صدی
 عیسوی دے گپتا عہد دیاں کچھ کندھاں، کچھ بت تے کچھ
 منقش آثار ہڑپہ دی گھدائی وچوں ملیاں ہن۔ کیننگھم ایسے
 مدد مت دے کے ستوپ دا وی ذکر کردا ہے۔ پر مہن

تھانے دیں ہانڈیاں، ٹیشے، پھنیاں تے ہور اوزار

ایتھے اچھی کوئی شے نہیں۔

مغل عہد

مغلان ویلے قلعہ دے مشرق ول اک عید گاہ ہوندی سی ۔
 ظاہر ہے کہ کول کوئی دستوں ہو سی ۔ کدے سڑک دے کڈھے
 تے اک سرائ دی ہوندی سی ۔ پرہن ایہناں دا کوئی ناں نشانہ نہیں۔
 بسکھ عہد

ایتھے بسکھاں ویلے ۱۷۸۰ء وچ کسے مہر سنگھ نے اک قلعہ
 بنوایا سی ۔ کنگلگم ، مین تے برینس نے ایہدے کھولے دیکھے
 سن ۔ پرہن تاں ایہہ قلعہ وی مٹ مٹا گیا ہے اتے
 ایہہ دی پتہ نہیں لگدا کہ ایہہ رکھتے سی ۔

انگریزی دور

انگریزاں ویلے ہڑپہ نوں اک تحصیل دا درجہ دتا گیا پر جلدی
 ای ساہیوال (منٹگری) شہر نے تحصیل تے ضلع دے صدر مقام
 دی تھاں مل لئی ۔ اجکل ہڑپہ اک معمولی جیہا قصبہ ہے تے
 ایہدی ساری مشہوری ایتھوں دی قدیم تاریخ ، پُرانے تھیہہ ، کھولے

ناجیے دا مجمہ

تے اک سوہنا جیہا عجائب گھر ہے ۔

مکدی گل

مکدی گل ایہہ ہے کہ ہڑپہ پنجاب تے پاکستان دا ای نہیں
 سگوں دُنیا دا اک بوہت قدیم شہر ہے ۔ بھانویں اٹ چوراں
 ایس شہر دے آثاراں نوں بوہت نقصان پہنچایا ہے پر پھیر دی
 ایتھوں لبھیاں عمارتاں ، مہراں ، مورتیاں ، بُت ، بھانڈا ٹنڈر ، گھنٹے
 تے دوجے آثار ایسے اہم ہن کہ ایہناں باجھوں ہڑپہ وسیب
 یا وادی سندھ دی تہذیب دی تصویر مکمل نہیں ہو سکدی ۔
 اک ہور دی گل ہے ، جے ایتھے ہور گھدائیاں کیتیاں جاون
 سماں ڈھیر ساریاں نوایاں نوکیلیاں گلّاں دا پتہ لگ سکدا ہے ۔

پہلا پراگا

○ دل پاک	○ پروفیسر سمیع اللہ قریشی	○ کپاہ	○ چودھری شام حسین
○ سافے دوکیان می تھو	○ پروفیسر سید علی عباس جلالپوری	○ پنجابی اکھان	○ عین الحق فرید کوٹی
○ رات ویلے آسمان	○ پروفیسر محمد انور بھٹی	○ سوہنا خواب (ڈرامہ)	○ نواز
○ بوٹے	○ ڈاکٹر زین العابدین	○ ساڈی خوراک	○ فاروق احمد صدیقی
○ ساڈا جٹا	○ ڈاکٹر مقبول اختر	○ زنانی دے روپ	○ فرخندہ لودھی
○ باتاں	○ پروفیسر ریاض احمد شاد	○ لوبے اسپاہی	○ حنیف چودھری
○ لوک گاؤن	○ پروفیسر بلخ حسین کمال	○ لوک گیت	○ تنویر بخاری
○ ہڑپہ	○ ڈاکٹر سیف الرحمن ڈار	○ ساڈی کائنات	○ اسلم رسول پوری
○ ملتان	○ ڈاکٹر مہر عبدالحق	○ ساڈی دھرتی	○ محمد زکی رضوی
○ راولپنڈی	○ پروفیسر انور بیگ اعوان	○ کھیداں	○ پروفیسر غلام رسول آزاد
○ چینی کی شادی	○ افضل پرویز	○ دستکاریاں	○ پروفیسر شارب انصاری
○ شغل	○ شفقت تنویر مرزا	○ اللہ والی کل دا	○ مسز ستنام محمود
○ سائنسی ایجاداں	○ محمد زکی رضوی	○ کمانیاں	○ اکبر لہوری
○ شہری کھی کھڑی تے کڑی	○ مس گل یاسمین قر	○ احمد خاں کھل	○ محمد آصف خاں
○ آواجاں	○ راجہ رسالو	○ شہری تے پیٹو دسیا	○ ارشاد فیروز پوری

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ○ لاہور